

გიორგი ანჩაბაძე

ეთნონიმ "ხაზარის" მნიშვნელობისათვის "ქართლის ცხოვრებაში"

"ქართლის ცხოვრების" ავტორები საქართველოსა და კავკასიის წარსულის აღწერისას ცალკულ შემთხვევებში მათთვის ნაკლებად ცნობილი ხალხების აღსანიშნავად იყენებდნენ თავისი დროისათვის ან წერილობითი წყაროებიდან კარგად ცნობილ ეთნიკურ სახელებს. კერძოდ, ხშირია ეთნონიმ "ხაზარის" ხმარება სხვადასხვა პერიოდებში მცხოვრები და განსხვავებული წარმომავლობის ტომების აღსანიშნავად¹. წინამდებარე წერილის მიზანია შეძლებისდაგვარად იმის გარკვევა, თუ ამ სახელწოდების ქვეშ "ქართლის ცხოვრებაში" ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში რომელი რეალურად არსებული ხალხი თუ ეთნიკური ერთობა უნდა ვიგულისხმოდ.

ქართულ მატრიანეებში "ხაზარები" პირველად უკვე ლეონტი მროველის "მეფეთა ცხოვრებაში" ჩნდებიან. კავკასიის ადრეული ისტორიის გადმოცემისას ამ თხზულებაში საკმაოდ დაწვრილებით არის აღწერილი "ხაზართა" შემოსევის ამბავი, რომლებმაც პირველი დარტყმა ლეკანის და კავკასის შეთამამავლებს (ე. ი. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მოსახლეობას) მიაყენეს, შემდეგ კი ყაჩაღური თავდასხმები კავკასიონის სამხრეთით მდებარე ოლქებზეც გაავრცელეს².

ქართველი ისტორიკოსის ეს ცნობა საოცრად ემთხვევა ძველ აღმოსავლურ და ბერძნულ წყაროებში დაცულ მასალებს წინა აზიის ქვეყნებში სკვითთა ლაშქრობების შესახებ ძვ. წ. VII–VI სს-ის დასაწყისში. ჩვენ არ შევჩერდებით ამ დამთხვევების ჩვენებაზე, რადგან ამის შესახებ უკვე საკმაოდ ბევრი დაწერილა. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ მსგავსებას ჯერ კიდევ XIX ს-ის პირველ ნახევარში მიაქცია ყურადღება ჰ. კლაპროთმა, რომელმაც გამოთქვა მოსაზრება, რომ ამ შემთხვევაში "ქართლის ცხოვრების" "ხაზარების" ქვეშ, სკვითური ტომებია საგულისხმო³. მალე ამ აზრს მომხრეები გაუჩნდა⁴. მას იზიარებს აგრეთვე თანამედროვე მკვლევართა დიდი ნაწილი⁵.

¹ ეთნონიმ "ხაზარის" ასეთივე ფართო მნიშვნელობით ხმარება დამახასიათებელია აგრეთვე სომხური და სხვა აღმოსავლური წერილობითი წყაროებისათვის.

² ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I. თბ., 1955. გვ. 11–13.

³ Klaproth J. Mémoire dans lequel on prouve l'identité des Ossetes, péuplade du Caucase, avec les Alain du moyen âge. Paris, 1822. P. 3–5.

⁴ De Saint-Martin V. Recherches sur les populations primitives et les plus anciennes traditions du Caucase. Paris, 1847. P. 149–152; Миллер Ф. В. Осетинские этюды, ч. III. М., 1887. С. 15–33; Джанашивили М. Г. «Картлис Цховреба» – Жизнь Грузии // СМОМПК, вып. 35. Тифлис, 1905. С. 195.

⁵ Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959. С. 35; Виноградов В. В. О скифских походах через Кавказ (по письменным источникам) // Чечено-ингушский научно-исследовательский институт. Труды, т. IX. Сборник статей. Грозный, 1964. С. 39–41; Тогошвили Г. Д. Леонтий Мровели о происхождении осетинского народа. Орджоникидзе, 1967. С. 243–246; Ковалевская В. Б. Скифы, Мидия, Иран во взаимоотношениях с Закавказьем по данным Леонтия Мровели // მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. 1975, №3. გვ. 62–73.

ამრიგად, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში დაცული მოთხრობა – "გამოსვლა ხაზართა" მნიშვნელოვანწილად დამყარებულია რეალურ ისტორიულ ფაქტებზე და ასახავს სკვითების ლაშქრობებს კავკასიასა და წინა აზიის ქვეყნებში ძვ.წ. VII–VI საუკუნეებში. ე. ი. "ქართლის ცხოვრებაში" მოხსენიებული "ხაზარების" პირველი ტალღა – ირანულენოვანი სკვითები არიან.

მაგრამ ლეონტისეული ხაზარები მხოლოდ სკვითებს როდი მოიცავენ: უეჭველია, რომ "მეფეთა ცხოვრებაში" ამ სახელწოდების ქვეშ იმალებიან აგრეთვე სკვითების ახლო მონათესავე სავრომატები, ანუ სარმატები. როგორც ვარაუდობენ, ძვ.წ. VII–VI საუკუნეებში თანამედროვე დასავლეთ ყაზახეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები სავრომატების ცალკეული რაზმები უკვე სკვითების სამხრეთულ ლაშქრობებში მონაწილეობენ, ძვ.წ. V საუკუნის დამდეგისთვის კი სავრომატულმა (სარმატულმა) ტომებმა ჩრდილო კავკასიის ველები დაიკავეს და მდინარე დონამდე გავრცელდნენ. ამრიგად სარმატები გაუმეზობლდნენ კავკასიის მკვიდრ მოსახლეობას და მათ სკვითებთან უშუალო ტერიტორიული კონტაქტი მოუსპეს, ვინაიდან სკვითების ხელში მხოლოდ დონის დასავლეთით მდებარე მიწები დარჩა. ბუნებრივია, რომ ამის შემდეგ კავკასიელ აბორიგენებს და, მათ შორის, აღმოსავლურ ქართულ ტომებს, სარმატებთან უფრო მჭიდრო ურთიერთობები ექნებოდათ ვიდრე ჩრდილო შავიზღვისპირეთში განდევნილ სკვითებთან. ამიტომ, "მეფეთა ცხოვრებაში" ძველი წელთაღრიცხვის უკანასკნელ და ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეების აღწერისას მოხსენიებული ხაზარების ქვეშ სწორედ სარმატული ტომები უნდა ვიგულისხმოთ.

"ქართლის ცხოვრების" თხზულებებში, როგორც ცნობილია, მირითადი ყურადღება გამახვილებულია სამხედრო-პოლიტიკურ ფაქტებზე. ის საკმაოდ მწირი ცნობებიც, რომლებიც აღნიშნულ კრებულში სარმატ "ხაზარებს" ეხება, სწორედ ამ ხასიათისაა. კერძოდ, ლეონტი მროველი წერს, რომ ქართლში საურმაგის მეფობის (ძვ.წ. III ს.) წინა პერიოდში ჩრდილო კავკასიელმა დურძუკებმა მოიგერიეს ხაზართა თავდასხმა⁶. სავსებით დასაშვებია, რომ ეს ცნობა ეკუთვნოდეს იმ ისტორიულ ეპოქას, როდესაც სარმატებმა ჩრდილო კავკასიიდან განდევნეს სკვითები და ადგილობრივ მთიელებს შეეჯახნენ.

სხვადასხვა სახის კონტაქტები ჰქონდათ "ხაზარებს" ქართლის მოსახლეობასთანაც. მაგალითად, მეფე ასფაგურ ფარნავაზიანი (ახ.წ. III ს.) ოსების, ლეკებისა და "ხაზარების" დახმარებით ებრძოდა სპარსელებს⁷.

ეს ცნობები რომ სწორედ ჩრდილო კავკასიის ველებში მოსახლე სარმატებს ეხება და არა შორეულ სკვითებს, მოჩანს იგივე ლეონტი მროველის თხზულებიდან. მისი ცნობით, ქართლის გამგებელმა აზონმა "მოხარვე ყვნა ოსნი, ლეკნი და ხაზარნი"⁸. ცხადია, აქ საუბარია ჩრდილო კავკასიის მოსახლეობაზე. ახ.წ. III საუკუნის ამბების აღწერისას კი მემატიანეს უკვე პირდაპირ აქვს აღნიშნული "ხაზართა" და ოსთა მცხეთასთან "მახლობელობა"⁹.

ლეონტი მროველის მიხედვით, გეოგრაფიულად ხაზართა ქვეყანა ოსეთის გადაღმა მდებარეობდა. მაგალითად, ჩრდილო კავკასიაში მეფის მირიანის ლაშქრობის აღწერისას მემატიანე აღნიშნავს: "ხოლო მირიან გარდავიდა... ოვსეთს, მოტყუნა ოვსეთი და მიუწია ხაზარეთამდი"¹⁰.

ამ ცნობებში ყურადღებას იმსახურებს ის გარემოებაც, რომ ქართველი ისტორიკოსი "ხაზარებისგან" გამოჰყოფს ოსებს, თუმცა იცის "ხაზარულ" სამყაროსთან მათი კავშირის შესახებ.

⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. I. გვ. 27.

⁷ იქვე, გვ. 59.

⁸ იქვე, გვ. 19.

⁹ იქვე, გვ. 63.

¹⁰ იქვე, გვ. 68.

ლეონტის მიხედვით, ოსები არიან "ხაზარების" მიერ ქართლიდან და სომხეთიდან წასხმული ტყვეების შთამომავლები, რომლებიც "ხაზართა" მეფემ დაასახლა თერგის დასავლეთით, კავკასის (ვაინახების ეპონიმი) ქვეყანაში, და სათავეში ჩაუყენა თავისი ვაჟი – უობოსი¹¹.

მართლაც, როგორც ცნობილია, ალანების ერთი ნაწილი ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ცენტრალურ წინა კავკასიაში დამკვიდრდა. ესენი არიან ქართული წყაროების ოვსები, ანუ ოსები, რომლებიც სხვა ცნობილ სარმატულ ტომებზე უფრო მეტად შეერივნენ ადგილობრივ კავკასიურ მოსახლეობას და მათი შემდგომი ისტორია ძირითადად ამ მხარესთან არის დაკავშირებული. ლეონტი მროველის დროისათვის ალან-ოსები უკვე კარგა ხანია კულტურულად კავკასიელები იყვნენ. ამრიგად, ქართველ მემკვიდრეებს საკმაოდ სწორად, თუმცა კი გამარტივებული სახით, აქვს წარმოდგენილი ოსი ხალხის წარმოშობა, როგორც სტეპიდან მოსული ტომებისა და ადგილობრივი კავკასიელების შერწყმის შედეგი¹². მისი კონცეფციიდან გამომდის, რომ ოსები თარგამოსიანებთან უფრო ახლოს იყვნენ, ვიდრე "ხაზარებთან", რომლებიც საკმაოდ მკვეთრად განსხვავდებოდნენ კავკასიის აბორიგენული მოსახლეობისაგან. ამიტომ გამოჰყოფს ლეონტი მროველი ოსებს ჩრდილოეთის სხვა ირანულენოვანი ხალხებისაგან.

ადრეული ოსების გამოიჯვნა "ხაზარებისგან" გამოწვეული უნდა იყოს იმ მომენტიც, რომ XI საუკუნის ქართველები იცნობდნენ ნამდვილ ხაზარებს, როგორც თურქულენოვან ნახევრადმომთაბარე ხალხს, და, ალბათ ასეთებათ მიაჩნდათ ჩრდილოეთის ველების ადრინდელი მომთაბარეებიც. ხოლო, რაც შეეხებათ ოსებს, ისინი, როგორც ცნობილია, სხვა ეთნოლინგვისტურ ოჯახს ეკუთვნიან.

"მეფეთა ცხოვრების" მიხედვით, "ხაზართა" შემოსევების ახალი სერია იწყება ახ.წ. III–IV საუკუნეების მიჯნაზე, როდესაც მათ შეიკავშირეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მთიელი ტომები – ლეკები, დურძუკები, დიდოელები – და დარუბანდის გზით დაიწყეს თავდასხმები სასანური ირანის საზღვრებზე. ლეონტი მროველი აღნიშნავს, რომ ირანის შაჰმა მომხდურების წინააღმდეგ ბრძოლა ქართლის მეფე მირიანს დაავალა. მისი ცნობით, "მოვიდიან ხაზარნი და მოადგიან დარუბანდს, რათამცა წარიღეს და განაღეს კარი ფართო, და მუნით იწყეს გასვლად სპარსთა ზედა. ხოლო ოდეს მოვიდიან ხაზარნი დარუბანდს, მაშინ წარვიდის მირიან შუელად დარუბანდისა: ოდესმე უომრად მიჰრიდიან ხაზართა მათ მირიანს, და ოდესმე ბრძოლითა აოტნის"¹³. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დარუბანდის მხრიდან წამოსული რაზმების წინააღმდეგ ბრძოლაში მირიან მეფის მონაწილეობის ამბავი სინამდვილეს უნდა ასახავდეს, მაგრამ დაუდგენელი იყო ამ რაზმების ეთნიკური შემადგენლობა¹⁴. 1990 წელს გამოსულ ჩვენს მონოგრაფიაში გატარებულია აზრი, რომ მირიანთან მებრძოლი "ხაზარების" ბირთვს შეადგენდა ჩრდილო-დასავლეთ კასპისპირეთის სარმატულ-ალანური მოსახლეობა, რომელსაც, როგორც ჩანს, დროდადრო ემატებოდა ვოლგის გადაღმა მდებარე ველებიდან გამოსული მომთაბარეების ახალი ჯგუფები¹⁵. გამრავლებული ნომადები თანდათანობით სამხრეთისკენ იწევენ და ზღვისპირა დაღესტნის ტერიტორიებს ითვისებენ. მომთაბარეთა განსახლებას, როგორც ეს ხშირად ხდებოდა, თან სდევდა თავდასხმები და ლაშქრობები მეზობელ ქვეყნებზე, ამ შემთხვევაში კი, კერძოდ, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიასა და ჩრდილო-დასავლეთ ირანზე. რამაც თავისი ასახვა ჰპოვა ქართულ და სომხურ ისტორიულ წყაროებში.

¹¹ იქვე, გვ. 12.

¹² об. Тогошвили Г. Д. Леонти Мровели о происхождении осетинского народа. С. 245.

¹³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 66. ცნობები დარუბანდის მხრიდან ჩრდილოელი ტომების შემოსევების შესახებ შემონახულია აგრეთვე სომეხი ისტორიკოსების ფავსტოს ბუზანდის, მოსე ხორენელის და მოსე კალანკატუელის თხზულებებში.

¹⁴ დავლიანიძე ლ. ლეონტი მროველის ერთი ცნობის განმარტებისათვის/ ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV. თბ., 1973, გვ. 7.

¹⁵ Анчабадзе Г.З. Источниковедческие проблемы военной истории Грузии. Тбилиси, 1990. С. 29–31.

დარუბანდის "კარზე" მომდგარ ნომადებს შორის მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ მასკუტები, ალანთა მონათესავე ირანულენოვანი ტომი. მათი სახელწოდება, რომელიც ეთნონიმ "მასაგეტის" ფონეტიკური ვარიანტია, მიუთითებს, რომ ისინი შუა აზიიდან იყვნენ გამოსულები. მასკუტების დასავლეთისკენ გადმოსახლების მიზეზი შესაძლოა გახდა არალისპრეთში ჰუნთა ურდოების შეჭრა II საუკუნის მეორე ნახევარში. კავკასიაში გადმოსულმა მასკუტებმა არაუგვიანეს III–IV საუკუნეების მიჯნისა მიაღწიეს თანამედროვე აზერბაიჯანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილამდე. ძველი სომხური და აღმოსავლური წყაროების მიხედვით მათი სამფლობელოების ბირთვი მოსავლიან კუსარის ველზე მდებარეობდა, მდინარე სამურის სამხრეთით. იქ განსახლებულმა მასკუტებმა ადგილობრივ ტომებთან კავშირში ჩამოაყალიბეს ძლიერი კონფედერაცია, რომლის სამხედრო პოტენციალზე ნათლად მიუთითებს გამანადგურებელი თავდასხმა სომხეთზე IV საუკუნის 30-იან წლებში¹⁶.

ასეთ გაერთიანებას ძალა შესწევდა დამუქრობდა (და ემუქრობდა კიდევ) ირანის ჩრდილო-დასავლეთ პროვინციებს. კერძოდ, ბუზანდის ცნობით, მასკუტთა რაზმები ქალაქ განდაკამდე აღწევდნენ¹⁷.

ამრიგად, სპარსეთზე ამხედრებული "ხაზარები", რომლებსაც მირიან მეფე ებრძოდა, იყვნენ დასავლეთ კასპიისპირეთის სარმატულ-ალანურ-მასაგეტური ტომები. როგორც ჩანს, სწორედ მათ გულსხმობდა ლეონტი მროველი. როდესაც წერდა: "მოვიდიან ხაზარნი და მოადგიან დარუბანდს... და მუნით იწყეს გასვლა სპარსთა ზედა".

ჩვენთვის საინტერესო ეთნიკური ტერმინი გვხვდება აგრეთვე ჯუანშერის თხზულებაში – "ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა", რომელიც VIII საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა იყოს შედგენილი¹⁸. ჯუანშერისეული "ხაზარები" ოსების მოკავშირეები არიან ვახტანგ გორგასალთან ომის დროს, და აქტიურ მონაწილეობას იღებენ თერგზე მომხდარ ბრძოლაში 458 წ.

ძალზედ საეჭვოა, რომ ჯუანშერის თხზულებაში ნამდვილ, ისტორიულ ხაზარებთან გვექონდეს საქმე. ჩვენს ხელთ არსებული სარწმუნო ცნობები მათ შესახებ VI საუკუნეზე ადრეულ ხანას არ წვდება¹⁹. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამჯერადაც "ქართლის ცხოვრებაში" ხაზარების სახელწოდებით რაღაც სხვა ტომია ნაგულისხმევი. თუ გავითვალისწინებთ ჩრდილო კავკასიისა და აღმოსავლეთ ევროპის ველებში V საუკუნისთვის შექმნილ ეთნოპოლიტიკურ ვითარებას, მივალთ იმ დასკვნამდე, რომ ოსების მოკავშირე "ხაზარები" ერთ-ერთი თურქულენოვანი, ჰუნური მოდგმის ტომი იყო. რუსი მეცნიერი ა. გადლო ეთნონიმთა მსგავსების საფუძველზე ვარაუდობს, რომ ჯუანშერისეული "ხაზარების" ქვეშ უნდა დავინახოთ *აკაცირები*, აღმოსავლეთ ევროპაში დარჩენილი ჰუნების ერთ-ერთი მსხვილი გაერთიანება²⁰. თავისთავად ამ მოსაზრებაში წარმოუდგენელი არაფერია. აკაცირები კავკასიის ჩრდილო პერიფერიაზე სახლობდნენ და ადვილად შეეძლოთ მონაწილეობის მიღება ოსებისა და ქართლებების ომში. მაგრამ ჯუანშერის თხზულება არ იძლევა საშუალებას ასე დავაკონკრეტოთ ოსთა მოკავშირეების ტომობრივი კუთვნილება, სხვა წყაროები კი ამ ბრძოლის შესახებ ჩვენ არ გაგვაჩნია. ამიტომ უფრო სავარაუდოა, რომ ტერმინი "ხაზარები" ჯუანშერთან, ისევე როგორც ლეონტი მროველთან, კრებსითი შინაარსის მატარებელია და აღნიშნავს სტეპების მომთაბარე ტომების დიდ მასივს კავკასიიდან დუნაისპირეთამდე. ჯუანშერისეული ხაზარეთი რომ მხოლოდ ჩრდილო კავკასიის ველებს არ მოიცავდა და ვრცელდებოდა თითქმის ცენტრალურ

¹⁶ История Армении Фавстоса Бузанда. Перевод с древнеармянского и комментарии М. А. Геворгияна. Ереван, 1953. С. 15-16.

¹⁷ იქვე. გვ. 16.

¹⁸ ანჩაბაძე გ. ჯუანშერი და მისი "ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა". – მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. 1987, №4. გვ. 184–187.

¹⁹ Артамонов М. В. История хазар. Ленинград, 1962. С. 116.

²⁰ Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, 1979. С. 47.

ევროპამდე, საკმაოდ ნათლად ჩანს მისი თხზულებიდან. მაგალითად, 484 წლის ამბების აღწერისას ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ აღმოსავლეთ რომის იმპერიას არ შეეძლო ირანის წინააღმდეგ აჯანყებული ვახტანგისთვის დახმარების აღმოჩენა, ვინაიდან "წარსულ იყო კეისარი ქუეყანით ხაზარეთით კერძო, რომლისგან ვერ მოიცალებდა მოსვლად ქართლად"²¹. ჯუანშერის თქმით, "ხაზართა" წინააღმდეგ წამოწყებულ ლაშქრობაში იმპერიის მთავარი ძალები მონაწილეობდნენ, რის გამო აღმოსავლეთის პროვინციები დაუცველად იყო დატოვებული. იგი წერს: "რამეთუ ეშინოდა ბერძენთა – ნუ უკუე შევიდნენ საბერძნეთად სპარსნი და მოაოხრონ იგი, რამეთუ სპანი საბერძნეთისანი ყოველნი იყვნეს ხაზარეთს"²². ცხადია, რომ ასეთი მასშტაბის სამხედრო მოქმედებების ასპარეზად შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ დუნაისპირეთი და ბალკანეთის ნახევარკუნძული, და არა ყირიმი – ბიზანტია–"ხაზარების" შეხების მეორე "წერტილი". ამრიგად, ჯუანშერის მიხედვით, "ხაზართა" ქვეყანა ვრცელდებოდა მდინარე დუნაიმდე, სადაც იგი რომაელთა სამფლობელოებს ესაზღვრებოდა.

ახლა რაც შეეხება საკითხს, თუ სახელდობრ რომელი საბრძოლო მოქმედებები იგულისხმება ბერძენ-ხაზართა ომის ქვეშ ჯუანშერის თხზულებაში. ჩვენი აზრით, ქართული წყაროს ეს ცნობები გამოძახილია V საუკუნის 60–80-იანი წლების იმ ომებისა, რომლებსაც აღმოსავლეთ რომის იმპერია აწარმოებდა დუნაისპირეთსა და ბალკანეთის პროვინციებში ჯერ ჰუნთა ურდოების, შემდეგ კი ერთ დროს ჰუნების ტომთა კავშირში შემავალი ხალხების (კერძოდ, ოსტგუთების) წინააღმდეგ.

ჯუანშერთან შემონახულია აგრეთვე ცნობა ირანში "ხაზართა" მოციქულის ჩასვლის შესახებ, რომელიც სპარსელებს ბერძენების წინააღმდეგ აქეზებდა²³. თუ ამ ცნობას საფუძვლად რაიმე რეალური ფაქტი უდევს, საფიქრებელია, რომ ეს მოციქული ჩრდილო შავიზღვისპირეთის რომელიმე ჰუნურ-ბულღარული გაერთიანების წარმომადგენელი იყო.

ქართულ ისტორიულ წყაროებში დაცულია აგრეთვე ცნობები ნამდვილი, ანუ ეთნიკური ხაზარების შესახებ. როგორც ცნობილია, ამ თურქულენოვანმა ხალხმა VII საუკუნის შუა ხანებში შექმნა ძლიერი სახელმწიფო, რომელიც არსებობდა X საუკუნის მეორე ნახევრამდე და მოიცავდა ჩრდილო კავკასიისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის ვრცელ ტერიტორიებს. "ქართლის ცხოვრების" ცნობები ეთნიკური ხაზარების შესახებ მოთავსებულია ამ კრებულის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილში, რომელსაც პირობითად ეწოდება "მატიანე ქართლისაჲ". ეს ცნობები ძირითადად ეხება ხაზართა ურთიერთობებს საქართველოსთან და არაბთა სახალიფოსთან VIII–IX საუკუნეებში²⁴.

ამრიგად, "ქართლის ცხოვრების" საწყისი ნაწილის თხზულებებში ("მეფეთა ცხოვრება", "ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა", ეთნიკური სახელი "ხაზარი" აღნიშნავს არა მარტო ისტორიულ ხაზარებს, არამედ ჩრდილო კავკასიისა და აღმოსავლეთ ევროპის ველებში მათზე ადრე მცხოვრებ არაერთ ირანულ– და თურქულენოვან ტომს, რომელთა ნამდვილი სახელწოდებები VIII–XI საუკუნეების ავტორებმა აღარ იცოდნენ. იმხანად, ამ ტომებზე კარგად ცნობილი ეთნონიმის – "ხაზარის" – გავრცელება, როგორც ჩანს, განაპირობა მათი და ეთნიკური ხაზარების სამეურნეო-კულტურული ტიპის მსგავსებამ, რომელიც დაფუძნებული იყო მომთაბარე მესაქონლეობაზე, და, აგრეთვე, იმ გარემოებამ, რომ ყველა ეს ტომი თავის დროზე გადმოსული იყო ვოლგის გადაღმა მდებარე ველებიდან და ცხოვრობდა ტერიტორიებზე, რომლებიც VII–X საუკუნეებში ხაზართა სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა.

²¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. 1. გვ. 179.

²² იქვე. გვ. 182.

²³ იქვე. გვ. 182, 183.

²⁴ იქვე. გვ. 245–251, 256, 257.

როგორც აღვნიშნეთ, ხაზართა სახელმწიფო X საუკუნის მეორე ნახევარში დაეცა. ისტორიულ წყაროებში ეთნიკური ხაზარები კანტიკუნტად კიდევ მოიხსენიებიან XI საუკუნის 80-იან წლებამდე, შემდეგ კი მათი ხსენებაც ქრება. როგორც ჩანს, ისტორიული ხაზარეთის ტერიტორიებზე XI საუკუნის მეორე ნახევარში თურქულენოვანი მომთაბარეების ახალი ტალღის – ყივჩაყების – შემოჭრამ გამოიწვია ხაზართა პრაქტიკული დეეთნიზაცია და მათი ასიმილირება ყივჩაყების მიერ. მიუხედავად ამისა, ქართულ და აღმოსავლურ წყაროებში ხაზარების სახელი კიდევ კარგა ხანს ფიგურირებს, როგორც კავკასიონის ”კართა” ჩრდილოეთით მცხოვრები ხალხების ერთ-ერთი სახელწოდება. ამ მხრივ საინტერესოა თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში (”ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი”) მოხსენიებული დარუბანდელი ხაზარების ვინაობა, რომლებსაც 1173 წელს შეებრძოლა გიორგი III²⁵. ხაზართა ისტორიის ცნობილი მკვლევარი მ.არტამონოვი ვარაუდობს, რომ ამ შემთხვევაში ქართველ მემკვიდრეს შესაძლოა მხედველობაში ჰყავდა დარუბანდის მეზობლად მცხოვრები ხაზარული მოსახლეობა, რომელიც XII საუკუნისათვის უკვე მნიშვნელოვანწილად გაყივჩაყებული იყო²⁶. ყოველ შემთხვევაში, უნდა ვიფიქროთ, რომ თამარის ისტორიკოსის მიერ მოხსენიებული დარუბანდელი ხაზარები იყვნენ ჩრდილო დაღესტნის თურქულენოვანი ტომები, რომლებმაც შემდგომში მონაწილეობა მიიღეს თანამედროვე ყუმუხის ხალხის ფორმირებაში.

თამარის პირველი ისტორიკოსი ამის შემდეგ კიდევ ერთხელ მოიხსენიებს ხაზარებს, ”მაშრიყით მალრიბამდე” მცხოვრები ხალხების ჩამოთვლისას²⁷. ეს ჩამონათვალი მნიშვნელოვანწილად პირობითი ხასიათისაა: აქ დასახელებული ხალხების ნაწილი (მაგალითად, სკვითები, მიდიელები, ელამიტელები) თხზულებაში აღწერილ დრომდე დიდი ხნით ადრე გაქრნენ ისტორიის სარბიელიდან და მათი XII საუკუნეში მოხსენიება აშკარა ანაქრონიზმია. ასევე ანაქრონიზტული უნდა იყოს ამ ცნობაში ხაზართა დასახელება. რეალურად ქართველი ისტორიკოსი ამ ხაზარების (ისევ როგორც სკვითების) ქვეშ ყივჩაყთა ქვეყნის მოსახლეობას გულისხმობს (შდრ. ”ყოველი კავკასიისა იმერელნი და ამერელნი ხაზარეთამდის და სკვითთამდის”²⁸).

XIV საუკუნის ავტორი *ჟამთააღმწერელი* უკვე საერთოდ აღარ მოიხსენიებს ხაზარებს, თუმცა ”ხაზარეთი”, როგორც გეოგრაფიული ცნება, მას რამდენიმეჯერ აქვს ნახმარი²⁹. უეჭველია, რომ ჟამთააღმწერლის ”ხაზარეთი” მისი თხზულების იმავე კონტექსტებში მოტანილი ”დიდი საყივჩაყეთის” ანუ ”ყივჩაყეთის” სინონიმს წარმოადგენს და აღნიშნავს ევრაზიის სტეპების იმ ნაწილს, რომელსაც აღმოსავლური და რუსული წყაროები უწოდებენ *ყივჩაყთა ველს* (დაშთ-ი კიფჩაკ, პოლე პოლოვეცკოე).

”ქართლის ცხოვრების” კრებულში ”ხაზარების” უკანასკნელი მოხსენიება გვხვდება ”სწავლულ კაცთა” კომისიის მიერ დაახლოებით 1720-იან წლებში შედგენილ ე.წ. ”ქართლის ცხოვრების გაგრძელებაში”, სადაც XVI საუკუნის დასაწყისის საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობის აღწერისას ნათქვამია: ”ხოლო ამას გარდა საქართველონი რომელიმე თავისუფალ შექმნილიყვნენ, რომელიმე სპარსთა მიეტაცეს, რომელიმე ხონთქარსა და რომელიმე ხაზართა”³⁰. ვინაიდან ამ ფრაგმენტში მოხსენიებული არიან როგორც სპარსები, ასევე ხონთქარი, ცხადია, ”ხაზართა” ქვეშ ირანს და ოსმალეთს ვერ დავინახავთ; რჩება ისევ საქართველოს ჩრდილოეთით მოსახლე ხალხები. მაგრამ თუ ”ქართლის ცხოვრების” ძველი რედაქციის

²⁵ ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II. თბ., 1959. გვ. 17.

²⁶ Артамонов М. В. История хазар. С. 445.

²⁷ ქართლის ცხოვრება, II. გვ. 23.

²⁸ იქვე. გვ. 34.

²⁹ იქვე. გვ. 163, 181, 196, 229, 234.

³⁰ იქვე. გვ. 349.

ავტორებს გარკვეული წარმოდგენა ჰქონდათ ნამდვილ ხაზარებზე და, ამიტომ, მათი სახელით მოიხსენიებენ სტეპების მომთაბარე მოსახლეობას – ეთნოკულტურულად უცხოს კავკასიური სამყაროსთვის, – XVIII საუკუნეში მცხოვრები ”სწავლული კაცებისათვის” ეს ნიუანსი შეუმჩნეველი დარჩენილა. ”ხაზარების” ქვეშ ისინი, როგორც ჩანს, იმიერკავკასიის მთიელებს გულისხმობენ, რომელთა მოწოლა საქართველოს საზღვრებზე XV საუკუნის შემდეგ მართლაც იზრდება. რაც შეეხება სტეპების მომთაბარე ტომებს, ისინი ამ პერიოდში საქართველოსთვის არავითარ რეალურ საშიშროებას აღარ წარმოადგენენ და ამიტომ ზემომოყვანილი ცნობის მათთან დაკავშირება არ შეიძლება. მაშასადამე XVIII საუკუნის ავტორებს ეთნიკური ტერმინი ”ხაზარი” ნახმარი აქვთ მხოლოდ უცხოტომელის მნიშვნელობით, განსხვავებით ადრეული პერიოდის ქართველი ისტორიკოსებისგან, რომლებიც ამ სახელწოდების ქვეშ გარკვეული ტიპის სამეურნეო, კულტურულ და, აგრეთვე, ეთნოპოლიტიკურ ერთობებს გულისხმობდნენ.

ამრიგად, ”ქართლის ცხოვრებაში” ხაზართა შესახებ არსებული ცნობების ანალიზი გვჩვენებს, რომ კრებულის სხვადასხვა ნაწილებში ამ სახელით იხსენიებიან: ა) ძვ.წ. I ათასწლეულისა და ახ.წ. დასაწყისის აღმოსავლეთირანული ჯგუფის ტომები (სკვითები, სარმატები, ალანები, მასკუტები და სხვ.); ბ) შუა საუკუნეების დამდეგის ჰუნური ეთნოპოლიტიკური მასივის ტომები; გ) ეთნიკური ხაზარები; დ) ცალკეულ შემთხვევებში აგრეთვე ყივჩაყები და გაყივჩაყებული ტომები და ჩრდილო კავკასიელი ხალხები.

George Anchabadze

THE MEANING OF “KHAZAR” IN THE CHRONICLE “KARTLIS TSKHOVREBA”

S u m m a r y

In several Georgian historic works of 8th–18th centuries making part of the chronicle ‘Kartlis Tskhovreba’, there is some evidence related to the people of ‘Khazars’. Analysis of this evidence shows, that in different parts of the chronicle with this name the following is meant:

- a) the tribes of Iranian origin-Scythians, Sarmatians, Maskuthians and others;
- b) the tribes of the ethnopolitical massive of Huns;
- c) ethnic Khazars;
- d) in some cases: Kipchaks (Cumans) and North-Caucasian mountaineers.

Г. З. Анчабадзе

ЗНАЧЕНИЕ ЭТНОНИМА «ХАЗАР» В ЛЕТОПИСНОМ СВОДЕ «КАРТЛИС ЦХОВРЕБА»

Р е з ю м е

В некоторых грузинских исторических сочинениях VIII–XVIII веков, входящих в состав летописного свода «Картлис Цховреба», имеются сообщения о народе «хазаров». Анализ этих сведений показывает, что под данным названием в разных частях свода выступают:

- a) племена восточноиранского происхождения – скифы, сарматы, маскуты и др.;
- b) племена гунского этнополитического массива;
- c) собственно хазары;
- d) в отдельных случаях – кипчаки и кипчакизированные племена, а также северокавказские горцы.